

LJILJANA CREPAJAC

UDK 807.1—316.3:807.5

Odeljenje za klasične nauke

Filosofski fakultet

Beograd

PRILOG PROUČAVANJU GRČKIH MODELA LATINSKE LEKSIKE

Abstractum: 1. Razgraničenje termina *prevedenica i semantička pozajmljenica*. — 2. Vidovi uticaja grčkog na latinski. — 3. Obrada pojedinih slučajeva i svedočanstva. — 4. Obiter reperta.

Kao što je poznato, leksički fond svakog jezika sastoji se od idio-glotskog i aloglotskog njegovog dela. Idioglotski elementi mogu pripadati nasleđenom sloju ili predstavljati nova obrazovanja u skladu sa principima obrazovanja reči u datom jeziku, dok aloglotski elementi mogu biti raznovrsniji i javljati se kao pozajmljenice, tuđice, semantičke pozajmljenice i prevedenice. Razlika između pozajmljenica i tuđica, kao i između ovih prvih i drugih dveju grupa, odavno je utvrđena, iako termini nisu sasvim precizni. Pozajmljenice pripadaju, po pravilu, starijem sloju i često su u fonetskom i morfološkom pogledu toliko prilagođene jeziku koji ih je preuzeo, da se više i ne osećaju kao strani elementi. Tuđice, međutim, zadržavaju svoj fonetski i morfološki lik, preuzimaju ih najčešće učeni ljudi i dugo se osećaju kao *corpus alienum* u jeziku.

Ali, dok su grčke pozajmljenice i tuđice u latinskom prilično temeljno istražene i ispitane, semantičke pozajmljenice i prevedenice ostale su nekako van sfere interesovanja lingvиста, sem malih izuzetaka, među kojima svakako treba pomenuti Debrunnerova zapažanja u članku *Griechische Bedeutungslehnrörter im Lateinischen*, (Festschrift F. C. Andreas, Leipzig 1916, 16 i d.) i Wilhelma Krolla, koji je u svome radu *Studien zum Verständnis der römischen Literatur* (Stuttgart 1924, 252—253) dao nekoliko dragocenih podataka.

Poznato je, iz istorije književnosti i kulturne istorije, kako je snažan uticaj izvršila grčka kultura, književnost i civilizacija na razvoj rimske književnosti, kulture i civilizacije. Za to je dovoljno podsetiti na činjenicu da gotovo na samom početku rimske književnosti stoji čovek grčkog imena, Livije Andronik, koji je za rimske čitaoce preveo Odiseju, kao i na činjenicu da su najstariji rimski analisti pisali najpre na grčkom jeziku i da je gotovo celokupno Plautovo književno delo nastalo preradom grčkih književnih uzora.

Jasno je da je paralelno sa ovom snažnom strujom grčkog uticaja na rimsku književnost i kulturu tekao i uticaj grčkog jezika na razvitak književnog jezika latinskog i da mu je čak prethodio u području govornog jezika. Ali tu upravo dolazi do izražaja rimska originalnost i stvaralački odnos prema grčkim uzorima. Iako su gotovo sve književne rodove, sa malim izuzecima, i gotovo celokupnu metriku klasičnog perioda književnosti pozajmili od Grkâ, rimski književnici nemaju puki podražavalački odnos prema grčkim originalima. U ugledanju na grčke uzore i u preradi grčkih arhetipa rimski književnici su pokazali tako visok stepen samosvojnosti i umetničke vrednosti, da se rimska književnost nikako ne može smatrati pukom imitacijom grčkih arhetipâ.

Isti takav stvaralački odnos imali su Rimljani i prema svom grčkom jezičkom uzoru. Ima stručnjaka koji, čak, smatraju da je diglosija u latinskom jeziku, odnosno razdvajanje književnog od govornog jezika, nastala upravo pod uticajem grčkog jezika. Pored mnogobrojnih pozajmljenica i tuđica, kao što su na pr. *schola*, *historia*, *epistula* i drugih, počeo je latinski jezik naglo da se bogati i razvija preko takozvanih semantičkih pozajmljenica i prevedenica sa grčkog¹. Udeo ovih semantičkih pozajmljenica i prevedenica u oblikovanju književnog jezika latinskog i u obrazovanju stručne terminologije daleko je veći nego li udeo pozajmljenica i tuđica².

¹ Ovdje valja napomenuti da to ne važi samo za latinsku književnost: gotovo sve evropske književnosti započinjale su upravo prevodima, pa to važi i za našu. Otuda i velika sličnost, u onomasiološkom smislu, između obrazovanja latinske književne leksike prema grčkim uzorima s jedne strane i obrazovanja slovenske književne leksike prema istim uzorima s druge strane. Isti proces zapažamo u obrazovanju nemačke književne leksike prema latinskim uzorima (v. Lindquist Axel., *Studien über wortbildung und wortwahl im althochdeutschen mit besonderer rücksicht auf die nomina actionis*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 60 (1963) 1—132). Tu leže koreni gotovo istovetne onomasiologije leksike u oblasti kulture u gotovo svim evropskim jezicima i lako će kojom se ove reči mogu prevoditi s jezika na jezik.

² U pomenutoj raspravi (str. 17) kaže Debrunner da je „već Hijeronim jasno shvatio ovu vrstu pozajmljivanja“ i navodi mesto iz komentara uz Poslanicu Efešana II 14: „quod apud nos 'conditio', apud Graecos 'creatio', sonat“. Međutim, iz ovoga što je Debrunner naveo ne vidi se jasno kako je to Hijeronim „jasno shvatio“ ovu vrstu semantičkog pozajmljivanja. Zato su potrebna neka dodatna objašnjenja. Mesto koje Hijeronim komentariše glasi: ut duos condat in semet ipsam in unum novum hominem, faciens pacem. Reč *condat* ovde ima značenje „stvara“ što je semantička pozajmljenica prema grčkom κτίσειν „osnivati, stvarati“ (up. grčki tekst: ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν αὐτῷ εἰς ἓνα καινὸν ἄνθρωπον ποτῶν εἰρήνην) jer latinsko *condere* inače nije imalo značenje „stvaram“ (up. i Ezech. 28, 15: a die conditionis tuae „od dana kada si stvoren“). Izlazi, dakle, da je Hijeronim znao da grčko κτίσειν ima značenje „osnivanje; i „stvaram“ ali ne proizlazi da je latinsko *conditio* shvatio kao semantičku pozajmljenicu iz grčkog.

Međutim, mnogo pre Hijeronima, jedan rimski pesnik, Horacije, sasvim je jasno rekao da će mnoge latinske „nove i tek pronađene reči na poverenje naići, ako s merom izviri iz grčkog prelivene vrela“:

et nova fictaque nuper habebunt verba fidem, si
Graeco fonte cadent parce detorta ...

(*De arte poet.* 53—53)

Ovde treba reći koju reč o ovim jezičkim fenomenima, jer je ova oblast još nedovoljno obrađena, pa se još uvek traga za dobrom i odgovarajućom terminologijom, posebno kod nas. Dakle, pod *semantičkim pozajmljenicama* podrazumevamo reči, koje, pored osnovnog značenja u jednom jeziku, dobijaju novo, mahom specifično značenje, prema značenju u drugom jeziku, zadržavajući pri tom, u najvećem broju slučajeva, i svoje osnovno značenje. Takav je slučaj, na primer, sa latinskom reči *casus* koja je značila „padanje“. Međutim, prema značenju „padež“ (kao gramatički termin), koje je grčka reč *πτῶσις* preuzela iz kockarskog žargona, dobila je već postojeća latinska reč i značenje gramatičkog termina. Dalje, prema latinskoj reči, načinjeno je nemačko *Fall*, srpskohrv. *padež* itd. Ovo što je rečeno za *casus* važi i za mnoge druge, između ostalog i za gramatičke termine, recimo za *genus verbi* prema γένος ῥηματικόν ili za nazive padeža *genetivus* (sc. *casus*) prema γενική πτῶσις, *singularis* (sc. *numerus*) prema ἐνικὸς ἀριθμὸς itd. Sve su to dobro poznati primeri.

Pod *prevedenicom* podrazumevamo novoobrazovanu reč u jednom jeziku, kakva dotada uopšte nije postojala, načinjenu prema modelu iz drugog jezika. Takva je reč, na primer, latinsko *conscientia*, načinjena prema grčkom συνείδησις, prema kome je obrazovano i srpskohrv. *sa-vest*; ili lat. *veriloquium*, načinjeno prema grčkom ἐτυμολογία. Katkada su ove prevedenice sasvim doslovne kao što je na primer latinsko *con-fusio* (Cic. *Fin.* 5, 6, 7; Tac. *H.* 4, 40, Plin. Quint.) prema grčkom σύγ-χυσις (Cic. *Att.* 6, 9, 1), *anticipatio* (Cic. *Nat.* 1, 43; Ruf. *Rhet.* 1) prema grčkom πρό-ληψις, ili su unekoliko slobodnije, kao što je na primer *com-prehensio* u retoričkom značenju „frazza, perioda“ (Cic. *Br.* 34, *Or.* 149), odnosno u filozofskom značenju (Cic. *Ac.* 2, 145), prema grčkom κατά-ληψις.

Međutim, broj ovih reči je daleko veći no što se to na prvi pogled čini i jedno iole detaljnije ispitivanje bi to jasno pokazalo³. Najveći broj ovih reči, posebno onih iz književne, kulturne i naučne sfere, prešao je preko latinskih kopija u gotovo sve zapadnoevropske jezike, dok je nemački jezik najčešće gradió svoje kopije latinskih kopija. Neki slovenski jezici bili su u tom pogledu u povoljnijem položaju, jer su njihovi nosioci, došavši u grčku kulturnu sferu, bili u prilici da svoje

R. Heinze u svojoj dopuni Kiesslingova komentara (Berlin 1961) jasno kaže da Horacije ima u vidu sasvim nova obrazovanja, dakle, ne grčke pozajmljenice, odnosno tuđice, koje je sam Horacije retko upotrebljavao. Primeri koje Kiessling-Heinze daju nedvosmisleno potvrđuju da je reč o semantičkim pozajmljenicama i prevedenicama: *inaudax* (*Od.* III 20, 3) = ἀτολμος, *inruptus* (*Od.* I 13, 18) = ἄβρηκτος, *ampulari* (*Ep.* I 3, 14) = ληκυθίζειν, *potenter* (*De arte poetica* 40) = κατὰ τὸ δυνατὸν, *dominantis* (*ibid.* 234) = κύρια itd.

³ Dosada, međutim, nema nijedne sistematske rasprave o ovom vidu obrazovanja reči i bogaćenja jezika. Izvesna, uostalom dosta škrta upućivanja, nalazimo kod Ernout-Meilleta u njihovu *Etimološkom rečniku latinskog jezika*, najčešće kada su u pitanju stručni termini. I Manu Leumann u svojoj *Lateinische Laut- und Formenlehre* (München 1977) upućuje na grčke uzore, prema kojima su građene latinske reči, ali samo s tačke gledišta obrazovanja latinskih složenica u poglavlju III. *Nominalkomposition* (str. 383—403). Tako je ovaj veoma važan vid stvaranja reči, ostao, dosada, bez sistematske obrade.

jezike izgrađuju neposredno prema grčkim arhetipima. To naročito važi za pericd od 9. veka nadalje a za srpski jezik od 13. veka, dok se kasnije, u većoj meri od 19. veka, u slovenskim jezicima javljaju semantičke pozajmljenice i prevedenice i sa nemačkog. Ovakve pozajmljenice i prevedenice lako su se mogle uklapati u jezik, jer su već postojali morfološki modeli koji su nastajali u pericdu od 9. do 16. veka, a koji su se opet oslanjali na genuina morfološka sredstva slovenskih jezika.

Pogledajmo sada koji se problemi javljaju pri utvrđivanju ovakvih semantičkih pozajmljenica i prevedenica. Mi imamo na primer, latinski izraz *manu-scriptum* koji izgleda kao paralela grčke reči χειρό-γραφον ali je pitanje hronologije ovde dosta delikatno pa se stoga ne može reći ništa određeno. Međutim sasvim je jasno da je prema *manu scriptum* obrazovana nemačka reč *Handschrift*, dok slovenske reči, srpskohrv. *ruko-pis*, slovenačko *roko-pis*, makedonsko *rako-pis*, nikako nisu načinjene prema *Handschrift*, kako misli Skok u svome *Etimologijskom rječniku hrvatskog ili srpskog jezika* (s. *ruka*), već prema grčkom originalu, kako se to lepo vidi iz činjenice što se reč javlja već u *Suprasalskom kodeksu* (469, 23) u obliku *ῥοκοπισανιε*, doduše samo u značenju „priznanica“ koje se javlja u grčkom kod Plutarha, ali i u nemačkom još u 18. veku, dok se već u starosrpskom javlja i današnje značenje u oblicima *ruko-pisatelъnъ*, *rukopisъ*, *ruko-pisъnъ*⁴.

Ali dok se za *manu scriptum* u latinskom ne može reći ništa određeno jasno je da je grčka reč ὑπο-γραφή prevedena na latinski sa *sub-scriptio*, naše *pod-pis*, a latinska je poslužila kao model za nemačko *Unter-schrift*, dok je grčko επι-γραφή dalo *inscriptio*, naše *nat-pis*, odnosno *napis*, nemačko *In-schrift* prema latinskom. I dalje: μετα-γραφή je model za *trans-scriptio*, naše *prepis* a κατα-γραφή za *de-scriptio* (Cic.), nem. *Beschreibung*, i slovensko *o-pis*. Ernout-Meillet u svome *Etimološkom rečniku latinskog jezika* upućuju samo na pozajmice grčkih glagola njihovim latinskim ekvivalentima (na primer, *ad-scribo* za προς-γράφω, *circum-scribo* za περι-γράφω *con-scribo* za συγγράφω *de-scribo* za κατα-γράφω ali se iz toga ne vidi specifična upotreba latinskih izraza prema grčkim⁵.

Videćemo, dalje, da u ovom prevođenju ima izvesnog sistema i da se grčka nomina abstracta, bilo da su u grčkom obrazovana pomoću formanta *-a*, *-tis* ili drugačije, najčešće prevode latinskim obrazovanjima na *-io(n)*. I kao što je *pro-positio*, *prae-positio*, prevod za πρό-θεσις (up. srpskohrv. *pred-log* u oba značenja, dok nem. *Vorschlag* ima sasvim drugačiju onomasiologiju), zatim *com-positio* za σύν-θεσις, *dis-positio* za διά-θεσις, *ex-positio* za προ-έκ-θεσις, tako je i *suppositio* u značenju „predpostavka“ prevod za ὑπό-θεσις prema čemu je načinjeno i srpskohrv. postavka od *pod-stavka*, dok je pred-postavka

⁴ V. Zett Robert. *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen*, Köln, — Wien 1970, 256 i Schumann Kurt, *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Wiesbaden 1958, 53.

V. Lj. Crepajac, *Prilog proučavanju grčkih semantičkih pozajmljenica i prevedenica u srpskohrvatskom*, Živa antika XXVIII 1—2 (1978) 82—83.

ukrštanje sa *Voraussetzung*. Iz izraza *suppositivus* „hipotetičan“ jasno se vidi da je u latinskom moralo postojati značenje „hipoteza“ za *suppositio*.

Posebno je interesantna situacija kod glagola ἵστημι lat. *sto* i njihovih derivata, odnosno imenice -στασις nasuprot izvedenicama od *esse* u složenicama. Kao što je poznato, latinski participi *ens entis* i *essens, essentia* načinjeni su, pored pravilnog *-sens* u složenicama, kao prevod za grčko ὄν, odnosno *entia* za ὄντα, iako se sami latinski autori ne slažu u tome ko je prvi načinio ovu reč, pa kod Kvintilijana nalazimo čak dva kontradiktorna podatka. U knjizi 2, 14, 2, on kaže: „et haec interpretatio non minus dura est quam illa Plauti *essentia* atque *entia*“, a u knjizi 8, 3, 33 pripisuje prvenstvo Sergiju Flaviju: *multa ex Graeco formata nova ac plurima a Sergio Flavio, quorum dura quaedam admodum videntur, ut „ens“ et „essentia“*. Schödl (Berl. Phil. Woch. XVI 93) je pokušao da dokaže da je oba puta u pitanju Sergius Plautus. Nasuprot Kvintilijanu Seneka imenuje Cicerona kao pronalazača reči *essentia* kao prevoda za grčko οὐσία (ad Luc. 58, 6): *essentiam . . . Ciceronem auctorem huius verbi habeo, puto locupletentem. Si recentiore quaeris, Fabianum, disertum et elegantem*. Poznato je koliko je bila značajna Ciceronova uloga u građenju latinskog književnog jezika a posebno u stvaranju filofske terminologije. Mnoge od pomenutih semantičkih pozajmljica i prevedenica doista prvi put nalazimo upravo kod Cicerona. Pa ipak, ako je i upotrebio *essentia* za οὐσία on nije prevodio filofski izraz τὸ ὄν već ga je opisivao pomoću *esse*, kako se to lepo vidi iz njegovog prevoda Platonova Timaja: τί τὸ ὄν αἰεί - *quid est quod semper sit, odnosno ὄντως δὲ οὐδέποτε ὄν - nec unquam esse vere potest*⁶.

Međutim, ni reč *essentia*, kao ni *entia*, koja je bila ambivalentna, jer je mogla da prenese grč. οὐσία kao i τὰ ὄντα, nisu poživjele dugo, pa je, verovatno sâm Kvintilijan (7, 2, 5) ili Seneka (Ep. 113, 4) načinio reč *sub-stantia* "existence, réalité" kojom je prevedena grčka reč ὑπό-στασις u značenju „substance, c. à d. réalité, par opp. à φάντασμα (Arist. Mund. 4, 21)“. Tako je i *sub-stantialis* načinjeno prema ὑπο-στατικός, dok je ὁμο-ούσιος prevedeno sa *con-sub-stantialis*.

Kao što je *sub-stantia* prevod za ὑπό-στασις tako je i *circum-stantia* u značenju „situation, circonstances“ (Gell. 14, 1, 14) prevod za περί-στασις „état, circonstances, situation“ i to ne samo kao retorički termin, kako kažu Ernout-Meillet, već i inače. Prema latinskom *circumstantia* načinjena je nemačka reč *Um-stand*, dok je reč *okolnost* slobodan prevod za περίστασις.

Na drugoj strani Priscijanovo (8, 51) *verbum substantivum* je prevod za grčko ὑπαρκτικὸν ῥῆμα (Dysc. Synt. 71, 219), budući da ὑπαρκτικός znači „qui existe par soi ou réellement“ a ὑπάρχειν znači „être, exister“. Naš prevod za ὑπαρκτικὰ ῥήματα glasi „stvarne ime-

⁶ V. Hartung, Hans-Joachim, *Ciceros Methode bei der Übersetzung griechischer philosophischer Termini*, Diss. Hamburg 1970.

nice“ što znači „nazivi predmeta koji stvarno postoje“. Tako je i *constructio nominalis* prevod za ὑπαρκτική σύνταξις, pri čemu je i sam termin *con-structio* semantička pozajmljenica za σύν-ταξις.

Pored mnogobrojnih već utvrđenih filozofskih, retoričkih, književnih, gramatičkih i drugih stručnih i naučnih termina, koje je latinski jezik pozajmljivao u semantičkom smislu ili ih prevodio i dalje predavao zapadnoj Evropi, postoji celi niz termina i izraza sa područja opšte intelektualne aktivnosti, koji takođe spadaju u ovu grupu semantičkih pozajmljenica ili prevedenica.

To je na primer termin εἰσ-αγωγή koji se javlja već kod Platona (*Leg.* 847 d) i Aristotela (*Rhet.* 1, 4, 11) da bi kod Dionisija iz Halikarnasa dobio značenje „uvod u neku nauku, posvećenje“ a zatim „elementi jedne nauke, elementarni udžbenik“. Ovaj termin preveo je, po svoj prilici auctor ad Herennium, latinskim izrazom *intro-ductio* a mi našom slovenskom reči *uvod*, rus. *vvedenije*. Latinsko *intro-ductio* prevedeno je, dalje, nemačkim *Einführung*⁷. S druge strane, latinsko *in-ductio* u značenju logičke indukcije veran je prevd grčkog termina εἰσ-αγωγή⁸.

Što važi za izraz εἰσ-αγωγή važi i za termin πρό-λογος u značenju „pripremno izlaganje teme“ (Arist. *Rhet.* 3, 14, 1), koji je u latinskom dao semantičku pozajmljenicu *prae-fatio* (Quint. 7, 1, 11; 11, 1, 67). *Praefatio* je opet poslužilo kao model za nemačko *Vorwort* dok slovenske reči, srpskohrv. i slov. *pred-govor* i rus. *predi-slovie* teško da su prevodi sa nemačkog, budući da nemačkoj reči *Wort* ne odgovara naša reč *govor* koja više upućuje na grčko λόγοσ⁹.

Sličan je slučaj i sa važnim književnim i kulturnoistorijskim terminom kao što je *prevod*. Prevođenje, kao iskonska kulturno-istorijska nužnost, u nekim svojim veoma rudimentarnim oblicima, moralo se javiti već veoma rano, i ljudi su već u najranije doba, a svakako pre pojave pisma, bili prinuđeni da praktično rešavaju mnoge probleme iz primenjene nauke o jeziku, pre no što su imali bilo kakvu svest o strukturi jezika. Onomasiologija termina „prevođenje“ takođe je veoma instruktivna¹⁰.

⁷ Lj. Crepajac, *op. cit.* 81.

⁸ V. Ernout A. — Meillet A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*⁸, Paris 1969, 186 s. *duco*.

⁹ Da je ovakvo shvatanje ispravno potvrđuje i činjenica što se prevod *predislovie* za πρόλογος javlja već u *Ilovičkoj krmčiji* iz 1262. godine gde prevodilac izričito kaže : prolog rekšbe predislovie.

¹⁰ Ne ulazeći ovde dublje u ovo pitanje, koje zahteva posebnu obradu, valja naglasiti da su najmanje dva termina, kojima se označava ovaj izuzetno važan kulturnoistorijski fenomen, zapadni narodi primili sa istoka. Jedno je slovensko *tilmač* koje su u obliku *tolmač* (rus.) pozajmili Nemci (starovisokonem. *tolmetsche*, nem. *Dolmetsch*) i Mađari (*tolmács*, 14. v.). Nema nikakve sumnje da su Nemci reč *Dolmetsch* preuzeli od Slovena, jer se reč javlja već u starovisokonemačkom, pa prema tome otpada Klugeovo tumačenje (*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*¹⁹, Berlin 1963, s.v.) da je reč iz mađarskog prešla u srednjevisokonemački u 13. veku. Drugo je pitanje da li je reč Slovenima došla iz maloazijskog *Mitani* jezika (15. v, st. e.), gde glasi *talami*, turskim posredstvom i ukrštanjem sa turskim *dil* „jezik“. tj. *tilmač*, kako glasi u kumanskom, altajskom i ujgurskom (to je tumačenje nekih

U grčkom nalazimo pre svega izraz μεταφέρω u značenju „prevoditi“ već kod Platona (*Criti.* 113 a): τὴ εἰς φωνήν τινα. Latinska semantička pozajmljenica glasi *transfero* kod Cicerona (*Fin.* 1, 7; *Att.* 6, 2, 3; *Quint.* 1, 5, 3). Međutim, kako je grčki izraz μεταφορά već bio rezervisan za prenosno, figurativno značenje, kao retorički odnosno teorijsko-književni termin, koji Ciceron (*de or.* 4, 156; *Or.* 85) prevodi sa *translatio*, u latinskom je prema *transfero* „prevodim“ imenici *translatio* dato značenje „prevodenje“ (*Quint.* 1, 4, 18). Ernout i Meillet pominju značenje „prevod“ za *translatio* ali se ne vidi jasno koja je grčka reč tu poslužila kao model. Jasno je da poreklo treba tražiti u Ciceronovom prevodu Platonova μεταφέρω.

Značenje „prevodim“ za μεταάγω javlja se i u *Septuaginti* (*Sir. prol.*) dok se značenje „prevod“ za μεταγωγή javlja kod Dionisija iz Halikarnasa (*Thuc.* 48). Μετάγω „prevodim“ je moglo da posluži kao model semantičke pozajmice za *traduco* (*Gull.* 1, 18, 1: traducere aliquid in linguam Romanam „prevoditi nešto na latinski“) a prema ovom značenju za *traduco* uz pomoć modela μεταγωγή moglo se kasnije javiti značenje „prevodenje“ za *tractio*¹¹. Očigledno su i za naše reči *prevod*, *prevodim*, *prevajam* kao krajnji model poslužile grčke μετάγω, μεταγωγή, dok je nem. *Uebersetzung* i *übersetzen* verovatno imalo svoj uzor u poznijem *transponere*, *transpositio*.

Još jedan važan kulturnoistorijski termin u vezi sa prethodnim jeste grčko τὸ λεξικόν (sc. βιβλίον), (*Gramm.* Bkk. 1094), koji je u poznijem, srednjovekovnom latinitetu, prevrđen sa *dictionary*, budući da je grčkom λέξις odgovaralo latinsko *dictio* u književnom i retoričkom jeziku. Drugi prevod za λεξικόν jeste pozno *vocabularium*. Prema λεξικόν načinjena je i nemačka reč *Wörterbuch* (prvi put kod Comenius 1631 *Sprachentür*) kako misli Kluge u *Etimološkom rečniku nemačkog jezika*¹⁹ (Berlin 1963), dok je naše *rečnik*, *slovar* slobodna prevedenica slovenskim jezičkim sredstvima.

Što važi za termin „rečnik“ važi i za termin *priručnik*, čiji model imamo u grčkom τὸ ἐγχειρίδιον (sc. βιβλίον) „knjiga koja se ima pri ruci, koja se može nositi“. Latinska semantička pozajmljenica glasi *manuale* (*Glossae Isidori*), „priručnik“, budući da je starije značenje za *manuale* bilo „korice za knjigu“ (*Mart.* 14, 84). Nemački prevod glasi *Handbuch* a naš slobodni prevod slovenskim jezičkim sredstvima *priručnik*¹².

stručnjaka, na pr. Skoka u *Rječniku* s.v.) ili je genuina slovenska, kako misli M. Budimir, koji je svodi na leksemski minimum **tel-* „svetao, jasan“ objašnjavati“ (*Pelasto-Slavica* 110).

Druga reč je asirsko *tergūmanu* „tumač“, koja je, po svoj prilici, preko nomadskih Aramejaca došla Arapima, gde se javlja u dva oblika: *tārguman* i *tardschuman*; tursko *dragoman* javlja se u našoj tuđici *dragoman* i nemačkoj *Dragoman*. Arapsko *tārguman* je preko italijanskog *turcimano* (adaptacija prema *Turco*) prešlo u francusko *trucheman* „tumač“, dok je tursko *dragoman* preko italijanskog *dragomanno* dalo francusko *drogman* (*droguement*, 1553. godine, Belon).

¹¹ Interesantno je da su Rimljani preveli dva grčka terina za „prevodenje“ μετάγω i μεταφέρω, iako su imali svoje stare termine *uertere* i *interpretari*.

¹² *Handpuch* se javlja prvi put u Nürnbergu 1482. god., v. Kluge, *Wörterbuch* s. *Handbuch*.

U istu ovu grupu semantičkih pozajmljenica spada i latinski termin *annales* (sc. libri) u značenju „istorija data po godinama“ kao prevod za grčko τὰ χρονικά (sc. βιβλία) (Plut. *Them.* 27), αἱ χρονικαί (sc. γραφαί) (Dion. Hal. 1, 8; Luc. *Macr.* 22) „hronika, anali“. Drugi grčki termin koji bi došao u obzir jeste χρονο-γραφή „izlaganje prema hronološkom redu, hronika, anali“ (Pol. 5, 33, 5; Dion. Hal. 1, p. 6, 43; 700, 13 Reiske). Da je reč χρόνος kasnije dobila značenje „godina“ vidi se iz *Etymologicum Magnum* 254, 13. Slovenska odnosno starosrpska reč *lětopisъ* sa svojim derivatima *lětopisъnikъ* „hronika“, *lětopisatelъ* „hroničar“, *lětopisъць* „hroničar“ doslovni je prevod za grčko χρονογραφία, χρονογράφος, kako je to pokazao Robert Zett u pomenutoj knjizi (str. 216). Nemačko *Jahrbücher* je, s druge strane, prevod za lat. *annales* a javlja se prvi put kod Dasypod. 1537 *Dict.* 10^b, kako nas obaveštava Kluge u Rečniku s. v.

No i pored sveg truda Ciceronova, Kvintilijanova i drugih znanih i neznanih tvoraca latinske leksike i terminologije, celi niz izraza i termina ostao je nepreveden ili je prevođen opisno. Takav je slučaj na primer ὀρθο-γραφή (Sext. M. 1, 92) koje se prevodi opisno *ars recte scribendi*. Nemci su ὀρθο-γραφή preveli sa *Rechtschreibung* u 16. veku (Kluge, sv.), dok je reč *pravopis* lako mogla da se uklopi u staru grupu prevedenica kao što su već pomenute *rukopis*, *letopis* itd. Kad smo već kod ove grupe reči koje su u grčkom obrazovane sa ὀρθο- kao prvim delom složenice treba pomenuti i latinske prevedenice tipa *rectiangulus* (Gromatici veteres 378) za ὀρθο-γώνιος (Timaeus Locr. 98 a.; Arist. *An.* 2, 2, 2), srpskohrv. *pravougaoni* i *rectiangulum* (Isid. 3, 12, 2) „pravougaoni trougao“ za ὀρθο-γώνιον (Dioph.), dok je *rectagōnum* hibridna složenica od *rectus* i γωνία¹³.

Na latinski nije prevedena ni grčka reč γενεα-λογία, već je zadržana u tom obliku, nasuprot slovenskom *rodo-slovъ* koje je verna kopija za γενεα-λογία i javlja se već vrlo rano (v. Zett, 255).

I u oblasti društveno-pravnih termina i izraza obogatio se latinski jezik i semantičkim pozajmljenicama i prevedenicama sa grčkog, bilo da su doslovne ili slobodnije. To važi u prvom redu za sam termin *societas* u sociološkom smislu (sama reč *sociologija* javlja nam se prvi

¹³ V. Manu Leumann, *op. cit.* 397. Ovom primeru valja dodati i latinske stručne izraze *recta linea* kao prevod za grč. ἡ ὀρθή γραμμή (up. *rectilineus* „pravolinijski“) i *casus rectus* za grč. πτώσις ὀρθή. Latinski izrazi poslužili su kao model zapadnoevropskim terminima preko kojih su nastali naši: *prava* (sc. linija), *pravolinijski*, *pravi padež* (nasuprot πτώσις πλάγαι — *casus obliqui* — *kosi padeži*). Na drugoj strani geometrijski termini složeni sa -γωνος (poimeničeno -γωνον) javljaju se u latinskom i kao tuđice i kao prevedenice i to bi, metodološki posmatrano, bio i inače dokaz više da je reč o prevedenicama sa grčkog: τρίγωνος, τρίγωνον *trigonum*, *triangulus* (up. nem. *dreieckig*, *Dreieck* kao prevod sa latinskog i naše *trougao*, *trougaoni*). Dalje: τετράγωνος *tetragonus*, *quattuorangulatus* (*viereckig*, *Viereck*, četvorougao, četvorougao); πεντάγωνος *pentagonus*, *quinquangulus* (*fünfeckig*, *Fünfeck*, *petougao*, *petougao*), ἑξάγωνος, ἑξάγωνον *hexagonum*, *sexangulus* (*sechseckig*, *Sechseck*, šestougao, šestougao); ἑπτάγωνος *heptagonus* (*siebeneckig*, *Siebeneck*, *sedmougao*, *sedmougao*); ὀκτάγωνος *octogonos*, *octangulus* (*achteckig*, *Achteck*, *osmougao*, *osmougao*); πολύγωνος *multi|angulus* (*Vieleck*, *vielwinkelig*, *mnougao*, *mnougao*).

put kod Aug. Comte i hibridna je složenica od osnove *socio-* i gr. *-logie* — *sociologie*), koji prestavlja semantičku pozajmljenicu prema grčkom *κοινωνία*. Kod Platona u *Državi* 276 b nalazimo izraz *ἀνθρωπίνῃ κοινωνία* koji Ciceron prevodi sa *societas humana*. I kao što je *κοινωνία* obrazovano prema *κοινωνός* tako je i *societas* nastalo prema *socius* i *društvo* prema *drug*. Interesantno je, kad smo već kod izraza *societas*, da Ernout i Meillet u svome *Rečniku* s. *socius* Horacijevu reč *dissociabilis* (koja tu ima aktivno značenje „die Länder trennend, scheidend, Oceanus, *carm.* 1, 3, 22) tumače kalkom prema *ἀπειμικτος*, doduše sa znakom pitanja. Koliko mi je poznato, grčka reč nema ovo aktivno značenje, pa je stoga teško poverovati da je reč o kalku.

Sasvim je drugačija situacija kod prevedenica tipa *legis-lator* (Cic.) za koju Ernout i Meillet kažu da su načinjene prema osveštanim izrazu *legem ferre* „présenter, proposer une loi“. Ali, ako to i važi za izraz *legis-lator* (v. ipak Hofmann, LEW s. *lex* gde se *legislator* smatra prevodom za *νομοθέτης*), jasno je da *legis-datio* (Interpres Irenaei 4, 4, 2; 4, 9, 1) ide zajedno sa grčkim *νομο-δότης* kod tumača Starog Zaveta Simaha (II—III v, n.e.). Za srpskohrvatski izraz *zakono-davac* Skok upućuje na nem. *Gesetz-geber*, ali ovo upućivanje je izuzetno teško prihvatiti kada znamo da se ta reč u obliku *zakonodavnyč* javlja već u *Sinajskom Psaltiru*, kako su to pokazali Kurt Schumann i Robert Zett¹⁴. Ovo pogotovo što se pored *zakonodavnyč* javljaju i prevedenice *zakonohranitelj* „čuvar zakona“ za *νομοφύλαξ* i *zakonopoložnik*, *zakonopoložitelj* za *νομοθέτης*. Za latinsko *legis-doctor* sasvim je jasno da predstavlja prevedenicu prema *νομο-διδάσκαλος*, kao i *zakonoučitelj*, kao što je *inlex* prevod za *ἄνομος bezakon*.

Pravnom rečniku pripadaju i izrazi *homicida* (Cic. *Phil.* 2, 30; Sen. *Contr.* 1, 2) za *ἀνθρωπο-κτόνος* (Eur.) odnosno *ἄνδρο-φόνος* kako se vidi iz Hektorova epiteta kod Horacija (Ep. 17, 12), *mātricida* (Cic. *De haruspicum responsis*, 39; *ad Quint. frat.* 1, 2, 4; Nep. *Alg.* 6, 2) za *μητρο-κτόνος* (Aesch. *Eum.* 102, 281; Eur. *El.* 975; Plat. *Leg.* 869 b), *patricida* (Cic. *Dom.* 26, Prud. *Hamartigenia* 564) za *πατρο-κτόνος* (Aesch. *Sept.* 752), *infanticida* (Tert. *Apol.* 4; *Nat.* 1, 15) za *παιδο-κτόνος* (Soph. *Ant.* 1305) odnosno *παιδο-φόνος* (*Hom.*)

Slovenski prevodi ovih izraza javljaju se vrlo rano: *človekoubiica* (Schumann 31, Zett 173) za *ἀνθρωπο-κτόνος*, *otceubitelj* za *πατρο-κτόνος*, nem. *Vatermörder* za *patricida*, *materodosaditelj* za *μητρο-λόφας*, nem. *Muttermörder* za *matricida* i *deteubica* za *παιδοκτόνος*.

U pravnu terminologiju spada i izraz *sacri-legium* koji se u svom arhetipskom obliku javlja u grčkom *ἱερο-συλλα*¹⁵, budući da se *lego* javlja i u značenju „krasti“. Slovenski odnosno starosrpski prevod glasi *sveštenokradbstvo* a kasnije *svetotatstvo*.

Kao što se vidi iz pojmovne sadržine ovih semantičkih pozajmljenica i prevedenica ova leksika pripada uglavnom visokorazvijenom književnom ili stručnom jeziku a posebno mesto u njemu zauzima umet-

¹⁴ Schumann Kurt, *op. cit.* 63; Zett Robert, *op. cit.* 307).

¹⁵ Manu Leumann, *op. cit.* 394

nički pre svega pesnički jezik koji je takođe nalazio mnoge uzore u grčkoj leksici. Poznato je da su latinski pesnici upotrebljavali celi niz semantičkih pozajmljenica iz grčkog i da bi se uopšte razumelo značenje ove leksike trebalo je znati njihov grčki arhetip. Tako su latinski pesnici, posebno Vergilije, upotrebljavali reč *abies* u značenju „brod, lađa; pozajmvši ovo značenje od Euripidova ἐλάτη „jela, lađa“ (*Ph.* 208; *Alc.* 444). *Carina* je dobila značenje prema τρύπις „podvodni deo lađe“ pa „lađa“, dok je *cura* dobila značenje „ljubav“ i „ljubljeni“ prema μέλημα. *Honos* je dobilo značenje „žrtva“ prema grčkom τιμή koje znači doduše „čast, poštovanje“ ali i „način da se oda poštovanje Bogu, žrtva“ (*Aesch. Eum.* 208; *Soph. O. R.* 909). O tome nas obaveštava E. Steiner u svojoj disertaciji *Das Bedeutungslehnewort in Vergils Aeneis* (Diss. Königsberg). Ovo se ne odnosi samo na imenice već i na glagole: u Apulejevoj rečenici (*Florida* 3) siquis videbatur paulo largius in arte *promovisse* dobio je glagol *promovisse* svoje značenje prema grčkom προκόπτειν (Kroll, 253), dok se *comprehendo* „hvatom“ obogatilo novim značenjem „shvatam“ prema grčkom συλ-λαμβάνω. Ovde treba ispraviti podatak dat kod Krolla (str. 253) koji kao model za lat. *comprehendo* navodi samo grč. κατα-λαμβάνω. Činjenica je, međutim, da grčkom preverbu συν- odgovara, u najvećem broju slučajeva, latinsko *com-* i da stoga treba poći od συλλαμβάνω kao i za srpskohrv. *shvatam*. Kroll inače navodi još nekoliko interesantnih primera za uticaj ove vrste, na primer, *fatum* je prvobitno značilo „ono što je rečeno“, pa je zatim, delimično pod uticajem epskog Διὸς αἴσα, μοῖρα θεοῦ, a još više pod uticajem stoičke εἰμαρμένη, dobilo značenje „sudbina“, posebno kod Vergilija i Cicerona.

Međutim, u pesničkom latinskom jeziku ima još više prevedenica, čiji se broj penje na nekoliko stotina, i zato još više začuđuje činjenica što još uvek nemamo nijedno doista sintetičko delo u kome bi ova problematika bila detaljno obrađena.

Tako je reč *lucifer*, koja se javlja kod Lukrecija (5, 726), Cicerona (*Nat.* 2, 68), Ovidija (*Heroides* 11, 46) prevod za grčko φωσφόρος (up. Plat. *Tim.* 45, b, Eur. *Cycl.* 611). Interesantna je dalja semantička evolucija ovog epiteta, koji su, pored Afrodite, nosile još i Artemida (up. i *Lucifera* kao epitet Dijane kod Cic. *Nat.* 2, 68), Heba i Hekata. On je poslužio i kao grčki prevod za ime jevrejskog starozavetnog anđela *helël* „blistav, sjajan“, pa je tako ovaj lepi epitet postao sinonim za odpadnika od Boga, sotonu i za zlo.

Ovaj pregled semantičkih pozajmljenica i prevedenica sa grčkog na latinski obuhvata samo mali deo već postojećeg odnosno prikupljenog materijala i nužno predstavlja samo veoma sumaran i fragmentaran prikaz. Da bi se stekao koliko toliko bliži uvid u ovaj proces koji je trajao mnogo vekova, bilo bi potrebno izraditi specijalne monografije, kao što je pomenuta Steinerova, i tek onda preći na obradu po pojmovnim poljima, vodeći pritom računa i o daljim semantičkim perkusijama grčkog na slovenske jezike i latinskog na ostale zapadnoevropske a delimično i na slovenske jezike.

Isto tako bilo bi potrebno obraditi i uticaj latinskog jezika na grčki u oblasti semantičkih pozajmljenica i prevedenica, da bi slika bila potpuna. Ovaj uticaj naročito se zapaža u oblasti administrativno-pravne terminologije od vremena rimske okupacije Grčke: na pr. ἀνθύπατος kao prevedenica za *proconsul*¹⁶, μεσοβασιλεύς, μεσοβασιλεία za *interrex*, *interregnum* itd. Posebnu pažnju valja posvetiti semantičkim pozajmljenicama koje su imale dužu i zamršeniju istoriju kao što je slučaj sa izrazom προγραφή koji je svojim značenjem „objava, oglas“ najpre uticao na lat. *proscriptio*, da bi kasnije, kada latinska reč dobije veoma precizno političko značenje i grčka reč to značenje preuzela.

Primljeno 12.V, 1981.

ZUSAMMENFASSUNG

Ljiljana Crepajac: BEITRÄGE ZUR UNTERSUCHUNG DER GRIECHISCHEN MODELLE DES LATEINISCHEN WORTSCHATZES

Gegenstand dieser Untersuchung sind griechische Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Lateinischen mit einem besonderen Hinweis auf slavische Sprachen. Neben bisher bekannten Fällen (z. B. griech. πῶσις lat. *casus*, serbokr. *padež*, ἔτυμολογία — *veriloquium*; πρόληψις — *anticipatio*; κατάληψις *comprehensio* u. dgl. mehr) werden viele neue festgestellt und vom Standpunkt des Lateinischen untersucht: χειρόγραφον *manuscriptum* (serbokr. *rukopis*, deutsch *Handschrift*); ὑπογραφή — *subscriptio* (serbokr. *podpis*, d. *Unterschrift*); ἐπιγραφή — *inscriptio* (serbokr. *natpis*, d. *Inskrift*); μεταγραφή — *transscriptio* (serbokr. *prepis*, d. *Abschrift*, *Überschrift*); καταγραφή — *descriptio* (serbokr. *opis*, d. *Beschreibung*); σύνθεσις — *compositio* (serbokr. *sastav*, d. *Zusammensetzung*); διάθεσις — *dispositio* (serbokr. *raspolaganje*, *raspoloženje*); (προ)έκθεσις — *expositio* (serbokr. *izlaganje*, D. *Ausstellung*); ὑπόθεσις — *suppositio* (serbokr. *postavka*, d. *Voraussetzung*); ὑπόστασις — *substantia*; περίστασις — *circumstantia* (slav. Lehn-schöpfung *okolnost*, d. Lehnbildung *Umstand*); εισαγωγή *introductio* (serbokr. *uvod*, d. *Einführung*); πρόλογος *praefatio* (serbokr. *predgovor*, d. *Vorwort*); μεταφέρω in der Bedeutung „übersetzen“, lat. *transfero*, *translatio* (d. übertragen, *Übertragung*); μετάγω, μεταγωγή in derselben Bedeutung, lat. *traduco*, *tractio* (serbokr. *prevoditi*, *prevod*); λεξικόν (sc. βιβλίον), lat. *dictionarium*, *vocabularium* (serbokr. *rečnik*, d. *Wörterbuch*); ἐγχειρίδιον (sc. βιβλίον) (serbokr. *priručnik*, d. *Handbuch*); χρονικά (sc. βιβλία) lat. *annales* (vgl. χρονογραφία u. slav. *letopis*). Neben diesen Lehnbildungen werden auch die Lehnbedeutungen aus der gesellschaftlich-juristischen Sphäre erörtert: lat. *societas* nach griech. κοινωνία (vgl. den platonischen Ausdruck ἀνθρωπίνη κοινωνία und Cicero's Übersetzung *societas humana*). Weitere festgestellte und erörterte Lehnbildungen aus demselben Bereich sind: *legisdatio* im Zusammenhang mit νομοδότης (vgl. aksl. *zakonodavcъ*, d. *Gesetzgeber*); *legisdoctor* für νομοδιδάσκαλος (vgl. aserb. *zakonoučitelj*), *homicida* für ἀνθρωποκτόνος, ἀνδροφόνος, *patricida* für πατροκτόνος, *infanticida* für παιδοκτόνος, παιδοφόνος aksl. *deteubica*, d. *Kindermörder*), u. dgl. mehr.

¹⁶ Ibidem 403.